

BUTINYÁ, Júlia i CORTIJO, Antonio (eds.). *L'humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*. Maryland, EUA: Scripta Humanistica Publishing International, Potomac, 2011

Sònia Gros i Lladós (UNED)

Un grup d'especialistes d'àmbits ben diversos ens ofereix un recull de treballs al voltant del concepte de l'*humanisme* en les nostres lletres, concebut, com bé s'assenyala en el títol, dins el marc global del corrent humanista. L'obra, doncs, parteix de l'existència desacomplexada del moviment en la literatura catalana, superada “l'etapa d'afirmació encesa de l'humanisme català a la primera meitat del segle XX, i la de revisionisme negador, en els darrers decennis”. L'objectiu, segons declaren els autors, és aprofundir, des de diferents perspectives, amb una orientació transversal, en els trets humanistes presents en algunes de les obres i autors emblemàtics dels segles XIV i XV, recuperant d'aquesta manera “un dels punts més vius” de la tradició crítica en la nostra literatura. A més, els autors conceben l'*humanisme català*, o de la Corona d'Aragó, com la producció de la Corona catalanoaragonesa, sense remetre-la a una llengua determinada, ja que hi inclouen la producció vernacla i llatina, –si bé en l'estudi no té un pes específic–, sempre amb el benentès que no s'ha de reduir a aquesta la producció humanística

A més, l'estudi es completa amb una visió des d'altres perspectives, que abasten la dimensió temporal i l'espacial: la hispànica, com a marc geogràfic i polític més proper, l'europea, primordial en les relacions de la Corona en aquest període, la clàssica com a font sempre omnipresent, redescoberta ara amb nou entusiasme. La interrelació d'aquests elements aprofundeix en el coneixement del moment i les obres, i alhora en subratlla els trets comuns. Igualment, aquest plantejament permet una aproximació a l'estudi de conjunt de l'Humanisme peninsular. El treball, doncs, defuig la parcel·lació artificial del coneixement, aliena a més a l'època objecte d'estudi i, ben al contrari, el plantejament de l'obra enllaça amb l'orientació del Màster EEES *Literaturas hispánicas –catalana, gallega, vasca– en el contexto europeo*, impartit a la UNED els darrers cursos, en el qual hi participen alguns dels autors.

El primer gran apartat de l'obra està dedicat a les perioditzacions. Se subratlla, en primer lloc, com a objectiu primordial, "la voluntat de clarificació" en la presentació d'aquest assumpte, sempre controvertit, que se centra en el moment dels orígens del moviment, subordinant en tot moment la determinació cronològica a la conceptual. L'enfocament filològic de l'estudi, parteix, tal com s'explicita, d'una concepció àmplia, que inclou els textos estrictament lingüístics i literaris, així com els històrics o sociològics, orientada a una visió global del fenomen. Com a marc metodològic d'anàlisi s'utilitza el que Bouwsma proposa a *El otoño del Renacimiento (1550-1640)*, lligant l'evolució dels gèneres literaris a l'estudi de la societat, tot substituint la rigidesa de la separació en etapes per la flexibilitat de les tendències observades en els textos. Es ressaltarà, per tant, "els trets que marquen l'impuls innovador i els que ho fan en una direcció d'assumpció", per damunt d'una classificació en períodes, obres o autors. Aquest tret es fa palès especialment en el cas de l'absorció del classicisme, amb un seguit d'obres de creació que evidencien un alt grau d'hibridació cultural i d'assimilació de continguts.

D'acord amb aquest marc teòric, en la fase introductòria, o alliberadora, segons la terminologia de Bouwsma, del moviment, destaca l'empremta primerenca i controvertida de Petrarca i els trescentistes. Els primers temptejos es produeixen a l'entorn de la Cancelleria, que recull l'impuls innovador procedent d'Itàlia amb els clàssics com a referent i motor. Aquest "autèntic maridatge del nou i el vell" es plasma de manera exemplar en *Lo somni*. La figura de Metge, amb un fort component de crítica i revolta, es presenta, doncs, com a emblemàtica d'aquesta primera fase, en què una nova valoració del jo estimula la relectura dels clàssics. L'equilibri i suavitat del *Curial*, d'altra banda, malgrat les novetats que presenta aquesta obra, correspondria més aviat a una segona fase de sedimentació o acomodament, a la qual s'ajustaria, amb matisos propis, la producció valenciana. Ambdós autors, Metge i el del *Curial*, palesen una preocupació moral, els antecedents de la qual es poden remuntar fins a Llull.

L'anàlisi comença, doncs, amb dos capítols dedicats a *Lo somni* com a exponent d'aquest primer moment de trencament i revolta. El primer, obra de Júlia Butinyà, reconeguda especialista en l'obra de Bernat Metge, examina l'ús i significació en aquesta obra de dues fonts petrarquesques, el *Secretum* i l'*Africa*, per part de Metge. El seu diàleg, que, en opinió de l'estudiosa, no ha rebut la valoració adequada als mèrits, emula magistralment el dialogisme de Petrarca en una doble projecció ascendent i descendent, en un diàleg fructífer amb les fonts i el lector alhora. La renovació, en la qual es reconeix l'ombra de Ciceró, es revela en idees com la defensa de la dona, l'antropocentrisme o l'harmonització d'ètica i religió. A més, l'intricat joc de fonts que Butinyà

detecta en l'obra (Horaci, Boccaccio, Sèneca), mostra del preciosisme culturalista d'aquests humanistes, n'explica alguns aspectes controvertits. Així, per exemple, Butinyà defensa que és possible una relectura com a resposta d'adhesió a Sèneca, qui proposa una idea del treball amb un sentit social, amb missatges contraris al discurs petrarquesc. Som, segons proposa l'estudiosa, davant la coneguda tècnica dels humanistes de la *rectificatio*, del "verbis tuis te commoneo" de Petrarca. Butinyà conclou, doncs, que Metge supera el mestre en deixar enrere el *Secretum* i prendre com a model l'*Africa*, amb un concepte diferent, més proper al nostre, de la literatura, i, d'aquesta manera, "recolza una nova assumpció de l'Antiguitat, fonamentada a més del rigor, en l'estètica plaentera i la llibertat ideològica. Tots ells trets de la modernitat".

En el segon treball, José Ramón Areces aborda tres aspectes rellevants, el concepte de l'home, els *studia humanitatis* i la influència de Llull, com a factors per a una aproximació a *Lo somni* des del punt de vista "d'analitzar el reflex de l'obertura envers l'altre". Areces entén l'obra com un gran exercici de reflexió, en un lloable esforç d'introspecció i autoconeixement, que l'apropa a Llull, reflex del tarannà tolerant i del pluralisme propi de la societat catalonaragonesa d'aquesta època. La revalorització de l'home, capaç d'assolir la unió amb Déu mitjançant la raó i la llibertat, l'acosta a plantejaments humanistes, ja presents, d'altra banda, a Llull. Pel que fa a l'actitud antimisògina de Metge, Areces rastreja els orígens aristotèlics de la tradició misògina medieval, contra la qual clama Metge, declarant l'equitat ontològica entre homes i dones. A la darrera part del capítol, Areces confronta *Lo somni* amb el poema *La Coronación* de Juan de Mena, examinant les semblances i divergències entre ambdues obres. Les separen la primacia de la recerca de la Fama i l'estil difícil i complicat en Mena, clar i precís en Metge. Comparteixen l'ús conscient de les fonts clàssiques, com bé exemplifiquen els episodis d'Orfeu i Tirèsies, recollits per tots dos autors, amb un tractament, però, significativament diferent. En definitiva, la confrontació subratlla, pel que fa a Metge, que "front a una tradició de recepcions, se situa, per tant, el pensament crític del nostre autor, fet que apropa *Lo somni* a l'assaig modern".

En la fase d'acomodament, en què domina una actitud contemporitzadora, sobresurt l'entorn napolità –amb el *Curial*– i gran part de la producció valenciana del XV –amb figures qualificades com a *mixtes*–, que encaixa, tot i la diversitat de la producció, en aquesta etapa d'adaptació o aclimatació. Així, per exemple, el cas de Roig, qui conserva trets medievals però alhora presenta ja notes innovadores, com ara la preocupació per l'estil o l'observació crítica de la realitat. Es rebutja amb fermesa l'etiqueta, sovint utilitzada per a aquest període, de *tardorenca*, com a contradictòria, en tractar-se d'un corrent "que és tot ell una arrencada", que *per se* mostra una entitat plena, no necessàriament

ligat, en opinió dels autors, a una etapa subsegüent de renaixement esplendorós, tal i com succeeix en altres literatures.

Convé igualment no oblidar en aquest moment les relacions amb els regnes peninsulars, especialment fructíferes en l'àmbit de la narrativa sentimental. En el cas del *Curial*, els aspectes més innovadors es relacionen precisament amb l'element sentimental, que palesa trets d'arrel humanista en especial pel que fa a la concepció de l'amor. En aquest marc, el treball de Sònia Gros analitza el *Curial* des de la línia elegíaca, subratllant, dins la temàtica amorosa de la novel·la, una gran quantitat d'aspectes que cobren un nou sentit en conèixer-ne l'ascendència clàssica. En l'estudi es postula, en efecte, una visió de l'obra imbuïda de l'esperit humanista de retorn als clàssics, tal com mostra l'aclaparadora presència de motius amoris que remet en darrer terme als poetes eròtics grecollatins, reinterpretats i actualitzats creativament per l'Anònim. A la llum dels textos clàssics, motius de gran rellevància en la novel·la com el foc de l'amor, el captiveri amorós, la preponderància de la mirada, la valoració del cant i la música, les festes i banquets com a escenari idoni per a la relació amorosa o, fins i tot, aspectes aparentment marginals com els amants que beuen de la mateixa copa, reflecteixen una sensualitat exquisida i proven l'assimilació dels valors difosos pels humanistes italians i connectats directament amb el món clàssic.

En aquesta fase d'acomodament, en efecte, segons l'anàlisi dels autors, les obres mostren ja una adaptació coherent i mesurada a la nova moda, amb una progressiva complexificació de la llengua, més atent a la forma en detriment de la primacia del contingut. Els autors, doncs, defensen una concepció dúctil del terme *humanisme*, que acull ja en aquesta fase autors i obres de transició, els quals ja s'han acomodats, però, a uns fets culturals que s'havien introduït com a renovadors, com ara la nota naturalista. L'estudi fins i tot apunta a literatures tan poc freqüents en aquest tipus de treballs com la basca, en un intent de subratllar les actituds comunes que marquen les coordenades del moviment.

D'altra banda, la complexitat dels trets del corrent es manifesta ja des de bon començament en figures clau com Petrarca. El treball de Roxana Recio posa en relleu que la introducció dels autors italians i de l'humanisme en la Península es produeix a través dels intel·lectuals catalans. Recio se centra en l'anàlisi del motiu de la desfilada amorosa petrarquista, singularitzada, segons el parer de Recio, per una marcada flexibilitat narrativa, la primera mostra de la qual apareixeria a la *Faula* de Torroella, en aspectes com la rellevància de l'element afectiu o de l'ambient versemblant. Torroella, doncs, s'erigeix en un dels primers antecedents peninsulars de la transformació cap a les formes

petrarquistes. En la mateixa línia trobem més endavant la *Triste deleytación*, però, en opinió de Recio, tot i compartir alguns trets de la desfilada, l'obra no es pot incloure en aquesta tipologia per aspectes com l'ús de la ironia o el llenguatge paròdic, les notes familiars i populars, que denoten més aviat la paròdia d'un triomf, mostra, en darrer terme, de la popularització de l'obra de Petrarca. Recio justifica l'estudi d'aquesta obra com a exemple de la producció castellana a la Corona, juntament amb la catalana, com a element clau per comprendre la penetració i assentament del petrarquisme a la Península i la superioritat dels intel·lectuals de la Corona en aquest moment respecte als castellans. Finalment, Recio aprofundeix en *La Sort* d'Antoni Vallmanya, mostra de la consolidació del model petrarquista, en una línia igualment paròdica. El recorregut i les recreacions que experimenta la desfilada fins a esdevenir un gènere ben nou, proven, en opinió de Recio, l'assentament definitiu de Petrarca a la Corona.

Una de les col·laboracions més remarcables del volum és la que aporta Antoni Ferrando, en relació amb la preocupació lingüística del moment. Ferrando presenta un estudi comparatiu entre el castellà i el català a partir de les figures contrastades de Nebrija i Jeroni Pau, com a autor de les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols*, i el context cultural de les dues obres. Una breu però rigorosa contextualització històrica documenta la regressió del català a partir de la unió dinàstica de Castella i Aragó com a llengua de prestigi social, polític i literari, per oposició a l'expansió del castellà. Ferrando assenyala la influència de Pompilio, arran de l'estada a Itàlia, en la preocupació pel vulgar de Pau, i subratlla la compatibilitat entre l'opció d'escriure totalment o preferentment en llatí i l'estudi de les llengües romàniques, tal com succeïa en molts altres humanistes d'origen divers. En efecte, Ferrando es reafirma taxativament amb arguments biobibliogràfics en la idea de Pau com a autor de les *Regles*. D'altra banda, la privilegiada visió de conjunt i la profunda coneixença de la llengua catalana que es desprèn de l'obra, es relaciona amb la gestació en un ambient plurilingüe, que, segons Ferrando, havia de ser la ciutat de Roma, amb estrets contactes amb València, lloc que, com és ben sabut, gaudia d'una intensa vida cultural en aquest moment.

Com a projectes *nacionals* examina Ferrando las obres de Nebrija i Pau. Si Nebrija planteja la seva obra com a instrument d'expansió del castellà al servei dels interessos estratègics de la corona castellana, com un instrument útil per a la *política lingüística* de la nova monarquia hispànica, molt diferent és la situació de Pau. Les *Regles* ni tan sols no es poden considerar com un tractat gramatical, sinó més aviat una mostra de la reflexió humanística de Pau i dels seus interlocutors sobre la llengua catalana, però sense intenció ni possibilitat real de projecció pública. Ferrando subratlla que totes dues, per tant,

presenten un interès sociolingüístic extraordinari, com a models de les respectives situacions polítiques, culturals i sociolingüístiques gairebé oposades.

Pel que fa a l'*auctoritas* lingüística, si bé Nebrija la vincula al poder polític, ho fa considerant igualment el criteri dels doctes, en la línia del *consensus* de Quintilià. En aquest aspecte, Ferrando hi observa una proximitat amb l'obra de Pau, qui, igualment, pren com a referència d'autoritat els usos lingüístics dels doctes, i –aquí rau una diferència de pes entre tots dos– dels cortesans, seguint la tradició dels territoris de llengua catalana. Tot i que sigui de mode explícit, l'obra evidencia, segons Ferrando, la supremacia cultural i política de València, ja que, en cas de variants diatòpiques oposades, les preferències lingüístiques de Pau es decanten generalment per les solucions del *sermo urbanus* de València. Amb aquests arguments Ferrando es referma en l'autoria de Jeroni Pau, vinculada a les preocupacions humanístiques de l'elitista cercle valencià del cardenal Roderic de Borja a Roma. L'estudi conclou amb la constatació de la situació divergent de les dues obres, estretament lligada a les circumstàncies polítiques, reflex paradigmàtic de la de les llengües respectives: “les *Regles* estaven destinades al fracàs i a l'oblit. En canvi, la *Gramàtica* de Nebrija marca l'inici d'una llarga etapa d'esplendor de la cultura castellana, a l'empara d'una poderosa Monarquia hispànica”.

Encara al voltant de la llengua, Roxana Recio presenta un altre treball que ressalta la importància dels traductors en llengua catalana quant a la introducció i assimilació de l'humanisme a la Península, des de la perspectiva del lector. La rellevància donada al lector explica, tal com argumenta Recio, el caràcter entenedor, i, tot i la consciència de la superioritat del llatí, l'alt grau d'elaboració i la valoració del vulgar que palesen les traduccions catalanes del XIV i XV, per oposició a les castellanes, producte de l'assimilació de les noves idees humanistes. Com a mostra de la primacia de la claredat com a objectiu, Recio presenta les traduccions de Jaume Conesa i d'Enric de Villena, que remunta, en darrer terme, a la concepció de la traducció de sant Jeroni, qui s'inspira en les idees de Ciceró i Horaci. Recio analitza, a més, la feina de Canals i Valentí, autors que considera fonamentals per a la traducció en la Corona d'Aragó i per a la Península en general. En aquest canvi de mètode, l'estudiosa destaca, juntament amb la influència de Dante, la tasca dels franciscans en l'impuls de la llengua vernacla i n'examina com a mostra alguns textos d'Isabel de Villena. El treball de Recio aborda també les traduccions de vulgar a vulgar dins l'àmbit catalanoaragonès, i, com a mostra emblemàtica, se centra en la nova manera de fer que palesa la traducció catalana del *Decameró* de 1429. Recio també examina el que anomena “traduccions més ajustades al text base”, com ara la de la *Càrcel de Amor* de Diego de San Pedro, obra de

Bernadí Vallmanya, caracteritzada per la fidelitat i exactitud a l'original. La coexistència de dues tendències, segons el criteri propi de cada traductor, en el camp de les traduccions és, per a Recio, una prova d'una consciència més àmplia sobre la traducció en l'àmbit de la Corona, d'una evolució més avançada en la tasca traductora, que a Castella no s'assolirà fins ben entrat el segle XVI. Finalment, l'última traducció que Recio analitza, la del comentari d'Illicino, que acompanya els *Trionfi* de Petrarca, d'un traductor anònim, li serveix per a reivindicar, com a conclusió, l'existència d'un humanisme català i ressaltar-ne el paper clau en la introducció de les noves idees procedents d'Itàlia en la Península.

També al voltant de la traducció, gira el següent treball de Júlia Butinyà, en què s'examinen i contraposen les traduccions de Canals i Metge, com a mostres ben representatives d'opcions diferents. La de Metge s'apropa, malgrat les diferències, a la primerenca del seu padastre Ferrer Sayol, del *De re rustica* de Pal·ladi, per trets com el desig de fidelitat a l'original o la rellevància del jo traductor. La de Canals de l'*Scipió e Aníbal*, en canvi, tot i la preocupació per la llengua, s'adscriu a una línia més tradicional, com mostra en relació amb el tema del suïcidi, el qual condemna durament, per oposició a l'actitud d'altres autors, com el del *Curial* o el mateix Metge. Per contra, Metge tria la fidelitat a l'esperit de l'original, en la línia de sant Jeroni de perseguir primordialment el sentit del text. L'actitud provocadora que manifesta en traduir *De vetula*, és una bona prova de la seva opció com a traductor "fidel, exacte i rigorós; però no esclavitzador, ja que l'autor que fa seu el text traduït hi deixa clarament i lliurement la seva petja com a autor", no com a deformació del text original, sinó com una selecció intencionada reveladora d'una profunda comprensió i relectura conscients dels textos, sense transformar, no obstant això, l'original. Així ho demostren la traducció esmentada del *De vetula* o el *Griselda*, o les abundants traduccions-*imitationes* ocultes en *Lo somni*.

Ángel Gómez Moreno constata les dificultats d'abordar l'estudi de l'Humanisme i el Renaixement a la Península, degut als prejudicis i a la visió esbiaixada de les diverses orientacions crítiques sobre la cultura hispànica d'aquest període. Gómez Moreno denuncia la tradició crítica europea negadora de l'existència d'aquests corrents a la Península, i defensora d'una visió d'Espanya endarrerida irremeiablement, com a conseqüència dels dèficits culturals del període. A partir d'aquesta premissa, l'estudiós defensa la necessitat de trencar definitivament tòpics i busca una aproximació objectiva i desapassionada, és a dir científica, a la realitat d'aquest període peninsular. Reclama enèrgicament una revisió del paper de l'humanisme, deixant de banda els posicionaments ideològics: "posem els humanistes on els correspon en justícia: un lloc destacat en la història cultural d'Occident, però res més".

Gómez Moreno recorda la percepció més ajustada del fenomen en temps recents, des d'Amador de los Ríos i Menéndez Pelayo a Andrés Soria Ortega, que palesen en l'àmbit català, els estudis dels Rubió, pare i fill, i propugna un enfocament panhispànic en la línia dels treballs de Peter Russell o Brian Tate, Jeremy Lawrance i Julian Weiss.

Dins els estudis realitzats a la Península, destaca l'escola de Rico, prolongada amb Lola Badia i Pedro Cátedra, o des de l'àmbit dels estudis clàssics, els germans Gil. Rebutja, ben al contrari, construccions eminentment teòriques i apriorístiques a l'estil de Burckhardt, mostrant la complexitat de la producció del moment en l'àmbit hispànic, en què alternen optimisme i pessimisme, aportant com a mostra de les seves asseveracions exemples, juntament amb la producció de literatura heroica, de la proliferació, d'altra banda, de les *Artes moriendi* o l'abundant literatura de signe cristològic i hagiogràfica produïda a la Península ja al XV i XVI. Gómez Moreno delimita, així mateix, els conceptes de Renaixement i Humanisme, valorant les principals aportacions d'aquest —el rescat dels textos clàssics i la seva revisió filològica—, aspectes en què el món hispànic va fer una contribució ben minsa. Ara bé, com subratlla Gómez Moreno, a l'absència de preocupació filològica en terres hispàniques cal oposar la seva tasca en el camp de la traducció dels clàssics, sense parió en la resta d'Europa. Destaca, igualment, els esforços en la recuperació de la llengua grega i, posteriorment, en la dignificació de la llengua vernaclea.

En el cas d'Espanya, segons Gómez Moreno, en gran mesura va saber assimilar la mateixa essència nacionalista, manifesta en els orígens del moviment a Itàlia, com palesen, en el textos de nombrosos autors de l'època, la defensa del gloriós passat cultural d'Espanya, amb la referència als grans clàssics hispans com Sèneca, Lucà o Quintilià, i la primacia de la llengua castellana envers l'italià. A més, rescata mostres de la devoció per les antiguitats que manifesta de manera emblemàtica la figura d'Alfons el Magnànim, conegut per la seva passió per la cultura clàssica, algunes anècdotes de la qual recorda Gómez Moreno. La figura de Margarit exemplifica la preocupació arqueològica pels vestigis del passat, tal com fan Alfonso de Cartagena i Nebrija a Castella. Amb aquestes dades, l'expert conclou que el panorama a la Península es singularitzava per la seva proximitat al de terres italianes, amb un desenvolupament ben consolidat de l'humanisme cap a 1500. La rigorosa defensa de Gómez Moreno es tanca amb la menció dels obliterats d'alguns estudiosos, que ometen, encara avui dia, valuoses dades sobre el període, com ara l'àmplia nòmina de traduccions realitzada a la Península, la qual cosa impedeix la valoració ajustada dels fets, i contribueix a perpetuar estereotips i prejudicis sense base filològica, com adverteix l'expert: "El panorama cultural espanyol dels segles XIV al XVI és, en veritat, molt

diferent del que es perfila en la gran part dels estudis que tracten de l'Humanisme, el Renaixement i la recuperació dels clàssics a Europa”.

Júlia Butinyà completa l'anàlisi amb un panorama crític de l'humanisme català que recull els estudis més rellevants i les darreres orientacions crítiques, amb l'objectiu de cercar l'aclariment conceptual i la màxima objectivitat possible sobre un assumpte que ha generat tanta polèmica al llarg ben bé d'un segle. L'estudiosa ressegueix la trajectòria des de la formació del concepte *Humanisme català* als daltabaixos experimentats al llarg del segle XX, sense oblidar la visió negadora impulsada arran dels treballs de Lola Badia, tot qüestionant la pretesa novetat del concepte. Malgrat l'aparent triomf de la tesi negadora, Butinyà subratlla els treballs en sentit contrari d'un conjunt d'experts, molts d'ells estrangers (Tavani, Grilli o Wittlin) o procedents d'altres àmbits, filològics, com ara la professora Recio, o no. Butinyà denuncia igualment el menyspreu de part dels investigadors envers la defensa de la postura humanista i el desconeixement del context més ampli, l'Humanisme hispànic, amb què cal relacionar-lo. Igualment, subratlla el fet que gran part dels estudis provenen d'altres àrees geogràfiques, sovint llunyanes, tot i remarcar la important aportació dels experts de l'àmbit valencià.

En la formació del concepte, Butinyà destaca els treballs de Miquel Batllori, si bé amb un enfocament del fenomen com a fet cultural, en el marc d'una visió ibèrica, en la línia de Maravall o Vicens Vives, amb suggeriments afinats, i encara pendents d'un estudi en profunditat, com el del pes grec. Butinyà també revisa la pròpia denominació del moment, de transició, segons és comunament acceptat per les diverses orientacions crítiques, rebutjant etiquetes que no incideixen en els aspectes que s'anaven introduint i revifant en aquest període, sinó en els que desapareixien, com ara *llarga Edat Mitjana* o *tardor medieval*. Al seu parer, cal subratllar l'aspecte de canvi i l'orientació d'aquesta transformació per damunt del factor cronològic. En aquest sentit, la producció catalana es mostra pionera, sobresurt en obres de creació, prioritàriament en llengua vulgar, amb una ferma tirada realista. L'estudiosa reivindica, un cop més, la tesi de l'existència tradicional d'un *Humanisme català*, mantenint aquesta denominació “en la seva plenitud, front i junt a l'hispànic, i dins el conjunt occidental”. Entre els trets més característics hi comenta la recepció, crítica, dels clàssics a través dels trescentistes, el ressò classicista dels continguts, el tractament del tema sentimental o l'intent de fusió de cristianisme i classicisme, que palesen obres com les de Metge o el *Curial*. En les lletres catalanes del moment dominen, doncs, com a signes humanistes, la forta empenta inicial dels autors italians, un sentit renovador, el segell classicista en l'assimilació dels continguts, trets en relació amb el procés de

canvi que es viu a Europa en el trànsit a la modernitat, segons assenyalen igualment experts en el període com Kristeller, Garin o Kraye.

Butinyà subratlla que queden encara un munt d'aspectes pendents de treballar, en especial quant al context ibèric i europeu, orientació que promou des de la docència a la UNED en col·laboració amb reconeguts especialistes d'altres àmbits. Entre els treballs més recents, esmenta els del llatísta Jaume Medina (2009) –un recull d'estudis sobre la tradició clàssica a Catalunya–, el monogràfic *eHumanista 13* (2009) sobre *L'humanisme català*, des d'una perspectiva multidisciplinària, o els de González Rolán (2002), en la línia d'una concepció humanista filològica-literària com la de Poggio Bracciolini. Pel que fa a les connexions interpeninsulars, Butinyà destaca les aportacions de Gómez Moreno, en l'estudi de la introducció d'obres d'humanistes italians, Cortijo, en el de la narrativa sentimental, i Charles Faulhaber, en el de la recepció de la teoria retòrica. Tots ells són un bon exemple d'un plantejament que defuig l'aïllament de les produccions en les diferents llengües peninsulars i, per contra, subratlla les connexions i influències mútues, “deixant, simplement, constància en els seus estudis de la permeabilitat entre literatures, no ignorant mai les seves característiques d'individualitat creadora”.

Butinyà i Recio insisteixen en la defensa i manteniment del concepte d'Humanisme català, i en desenvolupen algunes qüestions al voltant de la caracterització, remarcant els aspectes pendents d'estudi. La revalorització estilística del català, present en nombrosos autors, des d'un Eiximenis a l'autor del *Curial*, per exemple, estretament lligada a l'afirmació personal de l'individu, amb interessants paral·lels peninsulars. Pel que fa als potents orígens del moviment, altra vegada sobresurt la figura de Metge, mostra de l'esperit de secularització i laïcització propis del nou corrent, en un intent d'harmonia amb una nova religiositat; la valoració de la imaginació, el subjectivisme de Martorell, que Butinyà vincula a Metge, el converteixen en figura clau que anticipa molts dels trets que triomfaran en els segles posteriors. La precedència de Llull en aspectes com la valoració de la vida activa, l'intimisme o la practicitat en el vessant tant polític com religiós. Aquests trets encaixen amb el caràcter, més renovador de la tradició que no pas rupturista, de l'humanisme a les lletres hispàniques.

Butinyà i Recio insisteixen, com a síntesi del desenvolupament del moviment, que, en el context de la Corona catalanoaragonesa, com a gran aportació de l'humanisme català, hi sobresurten per l'abundància i riquesa del material els diferents gèneres de creació, com ara les vides de Crist, que palesen la revalorització de la llengua vulgar i el paper del lector, d'influència franciscana, en autors com Eiximenis o Sor Isabel de Villena. O les traduccions, exemple

d'una mentalitat flexible, que s'obre a una nova època. L'evolució contínua i la flexibilitat de gèneres i ideologies esdevenen, doncs, característiques pròpies de la producció literària d'aquest àmbit per oposició a Castella. Un últim text de contrast amb la producció castellana, en aquest cas dins el gènere de l'oratória, és el d'Hernán Núñez de Toledo, que mostra el segell del laïcisme, la transcendència dels textos antics, la valoració de l'intra-text o la dignitat humana i moral, aspectes propis del nou moviment. Un bon exemple per cloure, ressaltant el fons comú d'un sol bagatge humanístic amb manifestacions ben distants, amb una invitació optimista, "convidant a la seva valoració, estudi comparatiu i rescat. Tot ras, cal reconèixer un conjunt ferm i nombrós d'autors, viu i actiu al llarg de poc més d'un segle marcat per una nova tendència, el qual ve encapçalat per una gran figura, considerada per alguns entre els millors autors de tots els temps".

Canviant d'assumpte, Vicent Lledó, ofereix una reflexió actual a partir del *Manifiesto por una lengua común*, document signat per una grup de destacats intel·lectuals, publicat al diari *El País* el 23 de juny de 2008, i de la resposta, publicada al mateix diari pel professor Albert Branchadell amb "Un manifiesto contra España" (*El País*, 7 de juliol del 2008). Lledó rastreja en el segle XVI actituds en relació amb la convivència de llengües a la Península, que d'alguna manera detecta que es perceben encara al voltant de la qüestió lingüística del *Manifiesto*. En primer lloc, la monoglòssia d'un Arias Montano, basada en la idea d'una jerarquia lingüística, la qual implica l'eliminació del multilingüisme i la supervivència de la llengua més forta, amb interessants paral·lels amb Despuig des de l'òptica oposada del català. Aquesta seria, igualment, la postura dels signants del *Manifiesto*, segons argumenta Lledó. La segona actitud l'anomena Lledó la dualitat solidària (*twoness*), en relació amb la manca d'una jerarquia lingüística i la presència del multilingüisme i el concepte de nació com a construcció, i correspondria a la del professor Branchadell. Lledó aporta com a precedents dos textos del segle setze: *Concejo y Consejeros de Príncipe* de Fadrique Furió Ceriol (1527-1592), publicat a Antwerp el 1559, i l'obra anònima *Gramática de la Lengua Vulgar de España* impresa a Lovaina per Bartholomé Gravio el 1559. Lledó apunta la possibilitat d'una tercera actitud, la que anomena barreja lingüística, –a partir d'un suggeriment d'Eiximenis el 1383 sobre la possibilitat d'una llengua del poble valencià, resultat d'un procés dialectal de barreja lingüística–, dins el debat sobre el conflicte lingüístic actual peninsular del segle XXI.

Un capítol a manera d'epíleg, d'Antonio Cortijo, especialista en narrativa sentimental del XV, recorda aspectes claus en l'activitat humanista com la lectura i el text, els quals esdevenen, dins el moviment, la base d'un individu reflexiu, l'activitat filològica d'edició i comentari dels clàssics o el pes de

determinades àrees del coneixement com la història, la literatura o la filosofia moral. Cortijo subratlla la preocupació retòrica i la voluntat d'estil, que aboquen a una dignificació de les llengües vernacles i a un esclat de l'empenta creadora; la unió de lletres i política, significativament absent en el cas de l'àmbit de llengua catalana de forma excepcional en relació al context europeu, i es deté en el concepte humanista de l'amor. A partir d'unes reflexions al voltant del comentari d'Hernán Núñez al *Laberinto de Fortuna* de Mena, Cortijo subratlla una línia de continuïtat en el *Curial* en la defensa de l'amor sota l'autoritat dantesca i remarca les relacions i influxos de la novel·la sentimental catalana i castellana. Aquests trets humanistes analitzats es perceben, segons Cortijo, en l'àmbit català, de manera destacadament primerenca, més enllà d'una periodització artificial, en una comunitat literària peninsular amb una acomodació progressiva, la qual es projecta a figures senyeres del XVI.

En darrer terme i com a síntesi, dos treballs tanquen el volum. El de Dominique de Courcelles mostra el paper rellevant dels Estats de la Corona en l'assumpció dels postulats humanistes, a partir de l'exemple d'Alfons el Magnànim, prova que els reis i els prínceps comprenen la importància del redescobriment dels textos clàssics i dels sabers antics, i la força de la filologia i de les arts plàstiques per a l'afirmació de la pròpia legitimitat i de la pròpia potència moral i política. Enumera un llarg reguitzell d'exemples d'intel·lectuals i artistes de la Corona, d'àmbits del coneixement molt variats, però amb el tret comú de la consciència que els models clàssics els ajuden a afirmar la pròpia autonomia creadora i la pròpia responsabilitat, que situen l'home en el centre de la reflexió. Alguns de ben coneguts, de Joan Fernández de Heredia i els primers traductors a les grans figures com Metge o Martorell; d'altres no tan habituals en els estudis sobre el corrent, com Ramon Sibiuda o Miquel Mai. Tots palesen, segons remarca l'estudiosa francesa, la consciència pròpia i la consciència cívica, en textos i en imatges, i participen des d'ara a la dignitat de la persona i al poder de les ciutats i els Estats.

El professor Vicent Martines presenta, com a cloenda del volum, un panorama d'alguns aspectes rellevants de la traducció en les lletres catalanes en els segles XIV i XV, en relació amb la feina dels humanistes italians i peninsulars. Martines destaca l'obra de Joan Fernández de Heredia, posant en relleu el destacadíssim paper com a impulsor de la traducció de clàssics grecs i l'aplicació directa a la seva tasca política i militar. Aquí rau, segons Martines, el tarannà innovador d'aquest personatge, que deixa ja enrere el món medieval i avança cap a una actitud pròpiament humanista de reaprofitament pràctic dels clàssics, en el seu cas dels textos de Plutarc i Tucídides, tal com li reconeix explícitament Coluccio Salutati. Amb aquesta activitat traductora com a exemple o la de Bernat Metge del *Griseldis* de Petrarca, Martines subscriu una

concepció àmplia de l'Humanisme, no restringida exclusivament a l'activitat filològica o a la creació en llatí.

Martines ressegueix l'evolució de la tasca traductora en les nostres lletres. El regnat del Magnànim ens situa al bell mig de l'expansió catalana per la Mediterrània i de la presa de consciència de la rellevància de la llengua pròpia. Les traduccions dels clàssics minven, com recorda Martines, en favor de les d'autors com ara Dante o Boccaccio, i s'inicia el seguiment de models literaris ja en llengua catalana. Cap a finals del XV, l'activitat traductològica es veu afectada per la introducció de la impremta amb una disminució de les obres conservades, que, per la temàtica, suggereixen en tot cas un apropament als interessos renaixentistes. Finalment, l'estudiós dedica una atenció especial a Ferran Valentí, en qui resalta la culminació del desenvolupament de les idees hispàniques sobre la traducció, i la confirmació de "l'alba traductològica renaixentista", quan justifica, en el pròleg de les *Paradoxes*, la traducció dels clàssics en termes d'utilitat i servei. El treball de Martines, que clou el volum, remarca com a conclusió el valor de la utilitat dels clàssics, personal o col·lectiu, que es percep, amb matisos propis des de Fernández de Heredia o Metge a Salutati o Valentí, i marca un canvi substancial d'actitud, comú als humanistes italians.

El volum es completa amb una bibliografia ben actualitzada i un pràctic índex toponomàstic i de matèries, que facilita la consulta sobre aspectes puntuals i, alhora, proporciona una visió de conjunt dels autors i textos catalans dins el panorama humanista des d'una perspectiva internacional.

En definitiva, aquest recull de treballs interdisciplinars suposa un esforç remarcable per oferir una visió global, a partir d'estudis d'aspectes concrets ben diversos –inevitablement desiguals i, puntualment, repetitius, però bàsicament complementaris i interrelacionats coherentment–, subratllant els trets més característics d'aquest corrent humanista, que els autors, des de diferents perspectives, accepten dins la producció de la Corona catalanoaragonesa dels segles XIV i XV, ressaltant-ne les connexions i influxos amb l'àmbit ibèric i europeu. Constitueix, sens dubte, una tasca molt meritòria la d'aplegar els treballs d'especialistes ben diversos, en un ambició plantejament de contextualització del corrent humanista, i, al mateix temps, un punt de partida per revifar els estudis sobre aquest debatut concepte i les seves manifestacions en les nostres lletres.

Per acabar, cal dir que aquesta publicació ha estat possible gràcies a la col·laboració del Projecte IVITRA, dins dels projectes «Gramática del Catalán Antiguo», «Constitució d'un Corpus Textual per a una Gramàtica del Català

Antic», «Estudio, edición, traducción y digitalización de corpus documentales y literarios referidos a la historia de la Corona de Aragón medieval. Aplicaciones TIC y educativas» [acrònim: Digicotracam] (Generalitat Valenciana, Programa Prometeo «para grupos de investigación en I+D de excelencia», projecte cofinançat pel FEDER de la UE”), “Multilingual Digital Library of the Mediterranean Neighbourhood”; i GITE “Història de la Cultura, Diacronia Lingüística i Traducció”.

Subratllem, doncs, que sense aquesta ajuda no hauria vist la llum.